

KOVÁCS ESZTER

A Törökországi levelek kiselbeszéléseinek forrásai

Hét új forrás ismertetése

A *Törökországi levelek* forrásainak azonosítása a Mikes-kutatás fontos feladata, melyet Király György, Zolnai Béla és Madácsy László után Hopp Lajos folytatott a kritikai kiadás munkálatai és Mikes fordítói tevékenységének kutatása során. Mintegy húsz kiselbeszélés – valószínűleg fordításbetétek, esetleg olvasmányemlékek – forrása azonban ismeretlen maradt. Új források azonosítását Tüskés Gábor szorgalmazta a 2011. évi Mikes-émlékév előkészítő munkálatai során. Kezdeményezésének hatása nemzetközi szinten is jelentős volt, nevéhez fűződik a probléma teljes körű vizsgálata (műfaj-, motívum- és témátörténeti szempontból, illetve a Mikes-életmű belső összefüggései és jelenlegi feldolgozottsága alapján), az azonosítatlan forrású betéttörténetek összegyűjtése, elemzése, a meghatározási lehetőségek módszertani áttekintése, valamint nemzetközi közreműködés indítása is. Új eredményekről számolhatott be 2012-ben megjelent összegző tanulmányában.¹

Annak érdekében, hogy jelen írásban a fő hangsúly az újonnan felfedezett források ismertetésére kerüljön, nem térek ki az előzetes kutatásokra, melyeket Tüskés Gábor behatóan ismertet idézett tanulmányában. Új források azonosításának a *Leveleskönyv* és a Mikes-életmű kutatásán kívül is szerepe lehet: egyes eredmények ugyanis igazolják azt a feltételezést, hogy a Rákóczi-emigrációhoz a fejedelem haláláig eljutottak francia nyelvű könyvújdonságok. Az eredmények továbbá Rákóczi könyvtárának rekonstruált katalógusával is összevethetők,² hiszen kevésbé valószínű, hogy ritka, drága, többkötetes kiadások Mikes személyes tulajdonában lettek volna.

A szövegrészletek közlése és vizsgálata előtt egyetlen módszertani kitérőt érzek szükségesnek. A hét, újonnan azonosított forrást kivétel nélkül on-line elérhető, digitalizált szövegek vizsgálata révén találtam meg, és munkám során minden esetben éltem az elektronikus keresőrendszerek kínálta lehetőségekkel. Mégis téves lenne azt állítani, hogy az eljárás pusztán internetes „keresgélés” vagy „böngészgetés” lett volna. Két előzetes munkafolyamatot kellett ugyanis elvégezniem. Az egyik a lehetséges források körének szűkítése volt, amit Mikessel kapcsolatos korábbi vizsgálódásaim tet-

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Magyar–francia felvilágosodás kutatócsoportjának munkatársa.

1 Tüskés Gábor, *A Törökországi levelek elbeszéléseinek forrásaihoz*, ItK, 116(2012), 483–507. Az azonosítatlan források összegző táblázata: 494. A kérdésről lásd még: Hans-Jörg UTHER, *Mikes Kelemen Törökországi leveleinek tárgy- és motívumtörténeti vonatkozásai a 192. levél tükrében = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, főszerk. LENGYEL Réka, Bp., reciti, 2015, 239–253.

2 KNAPP Éva, Tüskés Gábor, *A rodostói Rákóczi-könyvtár új rekonstrukciós kísérlete*, Bp., 2014 (kézirat).

tek lehetővé. A betéttörténet jellege szerint közismert történeti munkák, útleírások, emlékiratok, a jezsuita misszionáriusok levelei, levélírók és levélíronők gyűjteményei jöhettek szóba, illetve bizonyos korabeli folyóiratok gyűjteményes kiadásai. Egy-egy tematikus szempont szerint választottam vizsgálandó szövegeket – például a jezsuiták missziós leveleit a lovas misszionárius példája esetén, Jean Chardin híres útleírását a ramadán eredete kapcsán, Gabriel Daniel jezsuita atya Franciaország történetét Klodvig frank király említésénél. Ezek után Mikes magyar szövegrészletét elemezve próbáltam olyan francia kulcsszavakat, mondatrészleteket, állandósult kifejezéseket meghatározni, melyeket ő a saját fordítói munkája során franciául maga előtt láthatott vagy (olvasmányemlék esetén) felidézett. Az eljárás fő nehézsége éppen Mikes szabad adaptációhoz közelítő fordítói tevékenysége, a forrás rövidítése, bővítése vagy módosítása, a történet átformálása, kiszínezése. Nem csupán a Mikes-szöveg „vissza fordításáról” van szó az úgynevezett 17–18. századi klasszikus franciára: azt kellett elképzelnem, hogy milyen forrásszöveget ültetett át saját fordítói gyakorlata szerint, melyek lehettek ennek francia kulcsszavai, szófordulatai, kifejezései, szövegtörédei. Érdekes példa, hogy az egyik forrás azonosításához a régies, ma már nem használt *basterne* (ökrös szekér) szóra kellett rábukkannom.

Ez az eljárás – minden buktatója, intuitív volta és módszertani bizonytalansága ellenére – egyes esetekben eredményes volt. A találatot minden esetben további vizsgálat alá vettem: szerzője, első megjelenési éve, a megjelenés helye, illetve a mű jellege, tartalma alapján Rákóczi könyvei, Mikes olvasmányai közé tartozhatott-e? A hét új eredmény közül egyetlen esetben sem találtam olyan okot, amely kizárná vagy valószínűtlenné tenné, hogy Mikes forrásáról van szó, akkor sem, ha nem közvetlen vagy nem az egyetlen lehetséges forrásnak kell tekintenünk.

A közleményben a vonatkozó Mikes-levél részletét a francia forrás betűhív átirata és annak mai, szöveghű fordítása követi néhány rövid kommentár kíséretében. Két esetben csak a történet összefoglalása tűnt szükségesnek, Mikes egy alkalommal a többoldalas résznek csak egyetlen elemét említi (80. levél), egy másik esetben pedig egy bekezdésben meséli el az eredetileg többoldalas történetet (66. levél). A források ismertetése Mikes leveleinek sorrendjét követi.

55. levél (Rodostó, 1724. augusztus 18.)

A minap Zsuzsival beszélgettünk, hogy mint lett a házassága, és hogy ennek előtte másfél esztendővel nem gondolta volna, hogy grófné legyen belőlle (noha jó erkölcsierért megérdemlette). Elég a, hogy a beszélgetés közben elébeszéltem neki, hogy micsoda csúfos és szerencsés házassága lett egy asszonynak; kédnek is elébeszélem, hadd teljék az idő.

Franciaországban egy városi gazdag bírónak az íródeákja megszeretvén egy leányt, megkéri, és a lakadalomra napot rendelnek. Ott pediglen közönségesen az a szokás nagyon, hogy a lakadalom napján az ebéd és a tánc estig tart, és estve mennek a templomban az esketésre, és onnét az ágyban. Elég a, hogy az íródeák vígan volt ebéd felett,

és ebéd után táncban viszi a mátkáját, aki is a tánc közben, örömben vagy miképpen, egy kis szelet talált bocsátani. Az írődeák azt meghallván, elszégyenli magát, és az a kis szél úgy meghidegíti benne a szeretetet, hogy a táncot elhagyja, és megizeni a mátkájának, hogy ellene mond a véle való házasságnak, és férhez mehet, akihez neki tetszik. Elítélheti kéd, hogy micsoda szomorúsággal fogadá a leány ezt a követséget; mások pedig neveték a deák együgyűségét. Elég a', hogy a bíró másnap megtudván, hogy miben múlt el a házasság, hivatja az írődeákját, mindenképpen eleiben adja oktan cselekedetét, hogy egy olyan csekély dologért, amelyet csak nevetni kellett volna, a házasságot félbenhadta. A bíró látván, hogy nem akarna magában szállni és a leányt elvenni, mondá néki, hogy mivel a leánynak ellene mondottál, énnekem gondom lézen reá, hanem menj el a házamtól. Azután a bíró megmondja a leánynak, hogy ő elveszi, ha hozzája mégyen. A leány azt nagy szerencséjinek tartván, reá áll. A bíró csakhamar a lakadalmat megcsinálja, de öreg lévén csak keveset lakhaték a feleségivel, és sok pénzt, jószágát a feleséginek hagyá. Aki is azután Párizsban ment, és ott úriasszony módra kezde élni. Minthogy szép volt, egy öreg gazdag generális megszereti, és elveszi. De eztet is csakhamar kiszóltják a világból, és ez is mindenit a feleséginek hagyja. No már nagy úri és gazdag asszony lett belőle csakhamar. De még a szerencse feljebb vitte, mert Casimirus király letévén a lengyelországi királyságot, Párizsban ment lakni, és ott meglátván a mi szerencsés asszonyunkot, megszereti és elveszi, de mindazonáltal úgy, hogy csak titkos felesége legyen. Az asszony nem törődvn azzal, ha királynénak nem hitták is, mert valóságosan az volt, ha titkon is.³

Forrás: *Lettres historiques et galantes de Mme du Noyer* (1707), tome I, Lettre XIX

A l'égard de l'histoire que vous me demandez, je vous dirai, pour satisfaire votre curiosité, que la Maréchale de l'Hôpital est fille d'une Lingere de Grenoble : que le Secrétaire d'un vieux Conseiller de ce Parlement-là en devint amoureux, et qu'après une longue recherche ce Secrétaire se détermina à l'épouser ; mais il arriva un accident qui fit rompre l'affaire, et c'est la plus plaisante chose du monde que le sujet de cette rupture. Les Amans étoient accordés : on n'étoit occupé que des réjouissances de la nôce qui devoit se faire le lendemain, lorsqu'en dansant la Fiancée eut le malheur de lâcher un de ces soupirs qui choquent le nez et l'oreille. Son futur Epoux en rougit pour elle, et eut tant de confusion, qu'il ne voulut point achever son mariage. Il falloit que son ardeur ne fût pas bien fort, puisqu'un si foible vent fut capable de l'éteindre. Quoi qu'il en soit, comme la chose étoit risible, on en rit beaucoup dans la Ville, et le vieux Conseiller eut la curiosité de voir cette Amante délaissée. Il la vit et la trouva fort à son gré. Il blâma la folie de son Secrétaire, et en fit une bien plus grande, car il épousa lui-même cette petite *grisette*, qui, des qu'elle se vit Madame la Conseillere, prit des manieres convenables à son rang,

3 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, kiad. HOPP Lajos, I, Bp., Akadémiai, 1966 (Mikes Kelemen Összes Művei, 1; a továbbiakban: ÖM I), 90–91. A szöveg a Hopp Lajos által modernizált átiratot követi az alábbi kiadás alapján: *Törökországi levelek* = MIKES Kelemen *Művei*, kiad. HOPP Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1978 (Magyar Remekírók).

et travailla à acquérir à force de soins, ce que sa naissance et l'éducation des ses parens n'avoient pas pû lui donner. Elle eut toute sorte de Maîtres, elle apprit toutes les sciences, et elle employa à se former l'esprit tout le temps qu'elle fut auprès de son vieux mari. Comme elle avait sçu le bien ménager, il lui donna en mourant tout son bien qui étoit fort considérable. Dès qu'elle se vit haute et puissante Dame, elle ne voulut plus rester dans un Pays ou son origine étoit connuë : Elle vint à Paris avec plusieurs centaines de mille livres, et le nom de Veuve d'un Conseiller de Parlement. Comme elle étoit fort bien faite de corps et d'esprit et elle avoit de quoi faire une belle dépense, elle trouva bientôt le secret de se faire remarquer. On ne parloit ici que de cette charmante Veuve, et le Maréchal de l'Hôpital, dont les affaires étoient fort décousuës, crut qu'il pourroit les accomoder en l'épousant. Il se mit sur les rangs, et le rang qu'il tenoit lui-même obligea la Dame à le préférer à tous les autres Prétendans. Le Maréchal de l'Hôpital, au lieu de raccomoder ses affaires, gâta celles de sa femme, et mourut après lui avoir mangé tout son bien. Il est vrai que l'honneur d'être veuve d'un maréchal de France la dédommageoit un peu de la perte de son bien. Elle avoit encore le secours de ses attraits pour en acquérir, et ils lui valurent la conquete de Casimir Roi de Pologne, qui après avoir abdiqué la couronne, vint comme vous sçavez sans doute, se retirer ici, où le Roi lui donna l'Abbaye de Saint-Germain des Prés. Ce roi dépouillé, charmé des agrémens de la Maréchale, se donna à Elle, et quoiqu'il se fût fait d'Église, comme il n'est point des lois dont les souverains ne prétendent pouvoir se dispenser, il l'épousa secretement, mais non pas assez secretement pour que la Dame n'ait pû le faire sçavoir: il lui a même fait tout le bien qu'il a pû en mourant. Elle n'est pourtant pas si riche qu'elle étoit après la mort de son vieux Conseiller ; mais aussi elle est veuve d'un roi, et c'est monter bien haut pour sortir d'un endroit si bas. Je ne sçai si ce que je vous dis-là se trouvera conforme à ce qu'on vous a conté à Toulouse. C'est pourtant ici la veritable histoire de la Maréchale de l'Hôpital. J'étois chez Mademoiselle d'Aleirac avec elle, et je remarquai qu'en parlant du Roi Casimir, elle dit toujours le Roi mon Seigneur, pour faire voir par-là qu'il étoit son époux. Elle est bien-aise que personne ne l'ignore : mais il ne lui est pas permis de prendre la qualité de Reine, qu'elle ne pourroit pas non-plus soutenir.⁴

[A történetet illetően, melyről kérdezett, elmondom, hogy kíváncsiságának eleget tegyek: Hôpital marsallné⁵ egy grenoble-i mosónó lánya, az ottani bíróság egy öreg Tanácsosának titkára belélsruertett, és hosszú udvarlás után megkérte a kezét, de egy szerencsétlen eset e nász útjába állt, s a szakítás okánál nincs is e világon mulatságosabb. A szerelmesek már egymásnak rendeltettek, és csak a lakodalom másnap eljövendő mulatságaira készülödték, amikor tánc közben a Menyasszony szerencsétlenségére egy oly sóhajtt tett, mely a fülnek is kellemetlen, s az orrot is facsarja. Leendő hitvese helyette

4 *Lettres historiques et galantes de Mme du Noyer, Contenant différentes Histoires, Aventures, Anecdotes curieuses et singulieres*, tome I, Cologne, Pierre Marteau, 1707. Az első kiadás kevés helyen fellelhető. Az általam használt kiadás: *Lettres historiques et galantes de Mme du Noyer*, Londres, 1757, I, 263–266.

5 *A maréchal de France* a legmagasabb katonai rang volt. François de L'Hospital (1583–1660) 1643-tól haláláig töltötte be ezt a tiszteket. A marsallné, lánykori nevén Françoise Mignot, valóban grenoble-i származású volt.

szégyellte magát, s annyira zavarba jött, hogy nem is akarta kimondani az igent. Szenvedélyének lángja nem lehetett túl erős, ha ily kis szelecske kioltotta azt. Akárhogy is legyen, mivel nevetséges volt, ami történt, sokat nevettek rajta városszerte, és az öreg Tanácsos kíváncsi lett az elhagyott szeretőre. Megnézte, s igencsak kedvére valónak találta. Nem nézte jó szemmel titkára ostobaságát, és ő maga még nagyobbat követett el: elvette feleségül a póri sorsból származó lányt, aki, amint Tanácsosné Asszonyág lett, rangjának megfelelő modort öltött, s gondja volt rá, hogy megszerezze, amit születése és neveltetése nem adhatott meg neki. Mindenféle mestertől tanult mindenféle tudományt, szellemét szüntelen csiszolgatta, amíg öreg férje mellett éldegélt. Mivel a háztartás minden csínját-bínját ismerte, férje halála előtt minden javát ráhagyta, ez pedig nem csekély vagyon volt. Amint rangos és befolyásos Hölgy lett, nem akart többé olyan vidéken élni, ahol ismerték származását. Több százezer fontnyi vagyonnal érkezett Párizsba, egy bírósi Tanácsos özvegyeként. Mivel igencsak mutatós alakja volt, s szelleme sem utolsó, sőt, volt miből költekeznie, gyorsan módját találta, hogy észrevettesse magát. Másról sem beszéltek, mint a bájos özvegyről, és Hôpital marsall, aki igencsak hadilábon állt ügyével, azt gondolta, rendezheti ezeket, ha feleségül veszi az özvegyet. Támadásba lendült hát, és rangja arra készítette a Hölgyet, hogy őt válassza más udvarlói helyett. Hôpital marsall nemhogy nem hozta helyre vagyoni helyzetét, még felesége vagyonát is elherdálta, és meghalt, miután minden javának nyakára hágott. Bár igaz, hogy a megtiszteltetés, hogy Franciaország marsalljának özvegye lehetett, némiképp kárpótolta a Hölgyet vagyona elvesztéséért. Még számíthatott vonzerejére, hogy újra vagyonra tegyen szert, és bájai Kázmér lengyel királyt hódították meg, aki, miután lemondott a trónról, mint bizonyára tudja azt, ide vonult vissza, s a király a Saint-Germain des Prés apátságot adományozta neki. A trónfosztott király, akit elbűvöltek a marsallné kellemei, neki adá magát; bár papi hivatásra tért, mivel nincs olyan törvény, mely alól a királyok ne remélhetnének kivonni magukat, titokban tette hitvesévé, de annyira azért nem titokban, hogy a Hölgy ne engedje e titkot kitudódni, s halála előtt Kázmér mindent megtett érte, amit csak tehetett.⁶ Annyira azért nem gazdag most, mint öreg Tanácsosának halála után, de mégiscsak egy király özvegye, s ez nem csekély dolog, ha oly alacsony sorba született. Nem tudom, hogy mindez egyezik-e azzal, amit Ön Toulouse-ban hallott. Ám ez Hôpital marsallné igaz története. Találkoztam vele Mademoiselle Aleirac-nál, és észrevettem, hogy mindig úgy beszél Kázmér királyról, „a király az én Uram”, csak hogy tudassa, hogy hitvese volt. Gondja van arra, hogy erről mindenki értesüljön, ám nem veheti fel a királyné címet, melyet meg sem tarthatna.]

A szerző Anne-Marguerite du Noyer (vagy Dunoyer, született Anne-Marguerite Petit, 1663–1719). Kalandos élete, mely során többször menekülnie kellett Dél-Franciaországból, összefügg hugenotta származásával, és a nantes-i ediktum visszavonása (1685) után kialakult helyzettel. Írásai először folyóiratokban jelentek meg, Hágában a *Quintessence des Nouvelles* című folyóiratot szerkesztette. Levélgyűjteményén kívül, melyet 1707-től kezdve folytatásos részletekben publikált, emlékiratai (*Mémoires*,

6 II. János Kázmér néhány héttel halála előtt vette el titokban Françoise Mignot-t.

1710–1711) tették ismertté. Nem tartják történelmileg megbízható forrásnak, ám saját korában divatos olvasmányoknak számított, többek között éppen az elbeszélte történetek pikáns, helyenként provokatív részletei miatt.⁷ Népszerűségére jellemző, hogy a fiatal Voltaire személyesen is felkereste 1713-as hágai útja alkalmával, kisebbik lányával állítólag viszonyt is folytatott. Mme du Noyer egyes vélekedések szerint megélhetési okokból kezdett szatirikus, leleplező hangvételű írásokat, röpiratokat publikálni, ám később komoly elismertségre tett szert. Egy másik, jelentősen rövidített fordításbetét – esetleg olvasmányemlék – forrását is a mű első kötetében sikerült megtalálnom.

66. levél (Rodostó, 1725. október 29.)

De hogy teljességgel a szomorúságon ne végezzem el, egy kis históriával végzem el, amely valósággal megtörtént. Egy úri embernek ifjú és szép felesége lévén, gyanakodott reája, noha semmi bizonyost nem tudhatott felőlle. De hogy jól megtudhassa, egy pohár vizet viszen a feleségének, mondván, hogy azt meg kell inni. A szegény asszony reszkette innya kezdi, amikor félig megitta volna, az ura elveszi a szájától, és maga megissza a többi, mondván: énnekem is utánad kell menni. Az asszony azt meghallván, mindjárt megijed azon, hogy étetőt ivott, és az ijedség olyan nagy volt, hogy mindjárt beteggé kezd lenni és hánni. Azonnal papért küld, és az atyjafiait is esszegyűjteti. Amidőn mindezek az ágya körül volnának, az asszony mindenek hallottára a papnak gyónást tészon, és amidőn elvégezi, mondja hogy azért tette azt a gyónását, hogy halála után is az ura ne gyanakodhassék felőlle, és megtudhassa ártatlanságát. Az ura az ágyhoz megyen, és megöleli a feleségét, és felszóval mondja néki, hogy ne féljen, mert a vízben semmi étető nem volt, és hogy csak a gyanóságot akarta megtudni, ha igazán való-é vagy sem. Akik a házban voltak, és a beteg halálán siránkoztanak, ezt meghallván a szemeket megtörlik, és örülni kezdenek. A szegény asszony is semmi valójában való betegséget nem érezvén magában, el kezdi magával hitetni, hogy nincsen megétetve, és a félelem lassanként kimenvén az elméjéből, az ágyból felkél, és jól érzi magát. A többi ezt látván, a szomorúság örömmre fordul, vacsorához ülnek, és virrattig isznak.

Forrás: Mme du Noyer, *Lettres historiques et galantes*, tome I, Lettre XIII⁸

A történet forrása, jóval hosszabb formában, szintén Mme du Noyer egyik levele, amely a féltékenység tragikus, helyenként tragikomikus eseteit veszi számba. Mikes e történetek közül egyet választ, de azt is rövidíti, átformálja: az eredeti elbeszélés hatoldalas, míg Mikes egy bekezdésben írja át. A terjedelmi különbségek miatt a szövegszerű összevetés nem látszik indokoltnak, így csak az eredeti történet fő elemeit foglalkoztatjuk össze:

7 A szerzőről bővebben lásd Alain NABARRA, *Anne Marguerite Petit Dunoyer (1663–1719) = Dictionnaire des journalistes 1600–1789*, ed. Jean SGARD, <http://dictionnaire-journalistes.gazettes18e.fr/journaliste/274-anne-marguerite-petit-dunoyer>

8 *I. m.*, 149–155.

A férj Guissac márki, szép és fiatal feleségének, akit egy évvel azelőtt vett el, számos hódolója akad, köztük a jóképű és fiatal Daumelas báró. A féltékeny férj felfedezi a felesége és a báró között folyó levelezést, melyben a márkiné szobalánya működik közre: a kis levélke alapján, amelyet a férj a szobalánytól fenyegetéssel szerez meg, nem tud meg biztosat. A történet szerint a fiatal feleség valójában ártalmatlan érzelmi kalandba keveredett a báróval, az illemszabályokra sem vetett ügyet, és nyíltan fogadta udvarlását, de valójában nem követett el házasságtörést. A férj pisztollyal fenyegeti meg hazaérkező feleségét, hogy igya meg a limonádét, a feleség maga kéri, hogy küldessenek gyóntatójáért, amikor azt hiszi, hogy férje mérge lenyelésére kényszerítette. Még a feleség szülei is megérkeznek. A feleség a háznép és családja jelenlétében gyónja meg vétkes gondolatait, ám elkövetett vétkekről nem beszélhet. Így a férj, amikor megtudja, hogy nem történt tényleges házasságtörés, leleplezi a csínyet. A márkiné az eredeti történet szerint is kezdi átélni a végső percek fájdalmait, sőt, férje is az ágyban fekve színlel rosszulétet (hiszen a limonádéból ő is ivott), amikor a háznép összeszalad, és a szülők is megérkeznek. A feleség tünetei enyhülnek, amikor megtudja, hogy nem ivott mérget. Mikes a konklúziót már nem veszi át: a történet vége szerint ugyanis a fiatal feleség a próbatétel után felhagy többé-kevésbé ártatlan flörtjeivel, és példás viselkedésű hitves válik belőle.

Az átvételt nem tekinthetjük fordításnak, hiszen a szövegek között alig akad közeli egyezés. Mikes szabadon foglalja össze a történet egyes elemeit: a férj csínyét, a házban támadt riadalmat és a feleség képzelte agóniáját emeli ki. Érdekes módon nem szerepelteti saját verziójában az eredeti eset egy fontos elemét: a feleség nem csalta meg ugyan férjét, de saját magát tette gyanússá azzal, hogy udvarlójával sétákba, bizalmas beszélgetésbe, sőt levelezésbe keveredett.

A történet egyébként nemcsak Mikes figyelmét keltette fel. Szerepel a *Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour* című munkában.⁹ Megtalálható továbbá az *Illustrations of the Passion of Love* című 19. századi kötetben.¹⁰ Az angol szöveg a francia többé-kevésbé pontos fordítása, és a végén szereplő kommentárból tudjuk meg, hogy az eredetileg Nîmes-ben történt eset 1709 táján szórakoztatta a párizsi köröket. Azonban – mivel minden csoda három napig tart – nem valószínű, hogy Mikes 1713-ban Párizsban hallott volna róla. Biztosabbnak tűnik, hogy Mme du Noyer-nál olvasta. Az eset Sade márkit is megihlette, és feldolgozta *L'heureuse feinte* című korai elbeszélésben.

69. levél (Rodostó, 1725. december 7.)

Hát egyszer egy szegény jezsuita, szokása szerint faluról falura járván, hogy valakit megtéríthetne, egy nagy erdőből kimenvén, egy falura talál. A vademberek látván egy nagy embert feketében, nagy kalap a fején, és hogy négy lábon jár, mind elszaladnak tőle, mert hogy soha lovat nem láttak volt, azt gondolták, hogy a ló és az ember mind egy. A jezsuita azt látván, leszállott a lováról, és lassanként a vademberek is visszatértenek hozzája.¹¹

9 *Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour*, Troyes, chez Gobelet, 1811, III, 159–162.

10 *Illustrations of the Passion of Love*, London, Hunt and Clarke, 1827, I–II, 266–270.

11 ÖM I, 122.

Forrás: Lettre du Père Stanislas Arlet, *Lettres édifiantes et curieuses* (első kiadás: 1709)

Nous entrâmes dans le pays de ces pauvres barbares, sans armes et sans soldats, accompagnés seulement de quelques Chrétiens Indiens, qui nous servaient de guides et d'interprètes. Dieu voulut que notre expédition fût plus heureuse qu'on n'eût osé l'espérer, car plus de douze cens hommes sortirent bientôt des forêts pour venir avec nous jeter les fondemens de notre nouvelle peuplade. Comme jamais ils n'avaient vu ni chevaux, ni hommes qui nous ressemblaient pour la couleur et pour l'habillement, l'étonnement qu'ils firent paraître à notre première rencontre, fut pour nous un spectacle bien divertissant. Nous voyions l'arc et les flèches leur tomber des mains de la crainte qui les saisissait ; ils étaient hors d'eux-mêmes ne sachant que dire, et ne pouvant deviner d'où de tels monstres avaient pu venir dans leurs forêts. Car ils pensaient, comme ils nous l'ont avoué depuis, que l'homme, son chapeau, ses habits et le cheval sur lequel il était monté, n'était qu'un animal composé de tout cela, par un prodige extraordinaire ; et la vue d'une nature si monstrueuse les tenait dans une espèce de saisissement, qui les rendait comme immobiles.

Un de nos Interprètes les rassura, leur expliquant qui nous étions, et les raisons de notre voyage ; que nous venions de l'autre extrémité du monde seulement pour leur apprendre à connaître et à servir le vrai Dieu.¹²

[Fegyvertelenül és katonai kíséret nélkül léptünk e szegény barbárok földjére, csupán néhány keresztény hitre tért indián kísért bennünket, akik vezetőink és tolmácsaink voltak. Isten úgy akarta, hogy felfedezőutunk szerencsésebb legyen, mint remélni mertük volna, mert hamarosan több mint ezerkétszáz ember gyűlt össze az erdőből, hogy velünk együtt tegyék le új nemzetségünk alapjait. Mivel még soha nem láttak lovat, sem olyan embert, akinek bőrszíne vagy öltözéke a miénkre hasonlított volna, meglepetésük, melynek első találkozásunk során jelét adták, igencsak mulattató látvány volt számunkra. Láttuk, amint az őket megragadó félelem hatására kihullik kezükből az íj és a nyílveszők, magukon kívül voltak, szólni sem tudtak, nem tudták kitalálni, hogy efféle szörnyek honnan kerülhettek erdeikbe. Mert azt hitték, mint ahogy azóta bevallották nekünk, hogy – rendkívüli csoda folytán – az ember, a kalapja, a ruhái, a ló, melyen ül, egyetlen, ilyen részekből álló állat, és ily szörnyű természet látványára mintegy földbe gyökeredzett a lábuk, s mozdulni sem tudtak.]

Egyik tolmácsunk megnyugtatta őket, elmagyarázta nekik, kik vagyunk, és mi utunk célja: hogy csupán azért jöttünk el hozzájuk a világ másik végéről, hogy megismertessük velük az igaz Istent, és szolgálatára tanítsuk őket.]

12 *Lettre du Père Stanislas Arlet, de la Compagnie de Jésus, au Révérend Père Général de la même Compagnie, traduite du latin, sur une nouvelle Mission du Pérou = Lettres édifiantes et curieuses écrites des Missions étrangères*, tome VIII, *Mémoires d'Amérique* (1709). Az általam használt újrakiadás : Toulouse, Chez Noël-Étienne Sens, 1810, 30–31.

A jezsuita missziós levelek kötetei 1702 és 1776 között jelentek meg, az első nyolc kötet 1702 és 1709 között, évenként, Charles le Gobien atya gondozásában. Mikes jelentősen átalakítja a jezsuita misszionárius által lejegyzett esetet. Nem zárható ki közvetítő forrás, hiszen a jezsuita missziós leveleket a 18. századi francia szerzők nagy része használta, forgatta, sőt a jezsuita irányítás alatt álló oktatás idejében már iskolai tanulmányaik során is találkoztak vele, gyakran antik szerzők fordítása utáni rekreációs olvasmányként.

80. levél (Rodostó, 1727. május 7.)

Egy francia király, Clovis, mikor elvette a feleségét, Szent Batildot, négyökrű szekéren vitette haza, és csak húszezer forintot adtak véle.¹³

Forrás: Gabriel Daniel, *Histoire de France depuis l'Établissement de la Monarchie Française dans les Gaules* (1713)

Daniel atya részletesen tárgyalja a frank király házasságának történetét. Klodvig Chilperic lányát, Gondebaud burgundiai herceg unokahúgát, Klotildot kéri feleségül. Gondebaud nem akarja neki adni, de el szeretné kerülni a háborút a frankok királyával, ezért végül rááll az alkura. Klotild valójában veszélyben van nagybátyja udvarában, mert Gondebaud ölte meg apját, Chilpericet. A forrás nem említi összeget, csak azt, hogy Gondebaud nagyobb összeget ad Klotilddal más hozománnyal együtt, és ökrös szekéren küldi a frankokhoz. Az ökrös szekérre használt, már a 18. században is régies *basterne* szót Daniel atya külön lapszéli jegyzetben magyarázza meg. Klotild azonban leszáll az ökrösszekérről, és lóra ül, hogy gyorsabban a frankokhoz érjen, mert tudja, hogy sietnie kell: Gondebaud-hoz visszatért ugyanis Aredius nevű híve, a Chilperic-ág ellensége, aki ráveszi, hogy hozassa vissza Klotildot, de katonái már csak az ökrösszekeret érik utol, és azt foszthatják ki.¹⁴

Mikes a történet egyetlen elemét idézi fel: a francia (frank) király (a korban gyakran a *françois* szót használják a frankokra is) feleségét még ökrös szekéren viszik, és nem hintón. Klodvig nevét francia alakban (Clovis) használja, Clothilde királyné nevét viszont Szent Batildra cseréli. Bathilde azonban II. Klodvig felesége volt, mintegy százötven évvel később. A csere arra utal, hogy olvasmányemlékről van szó, bár mindkét királynét szentté avatták.

Gabriel atya történeti munkáját megjelenése után azonnal bírálat érte azért, hogy Klodvigot tette a Francia Monarchia első királyává, és nem vitte vissza időben megszébbre a királyság eredetét. Háromkötetes műve azonban rövid időn belül több kiadást is megélt.

13 ÖM I, 148.

14 Gabriel DANIEL, *Histoire de France depuis l'Établissement de la Monarchie Française dans les Gaules* (1713), Amsterdam, 1720, tome I, 10–12.

94. levél (1731. április 15.)

Úgy tetszett már, hogy a pennámban is nem ténta, hanem vér volt. De lehetetlen, hogy még egy véres históriát ne írjak kérdnek, és többet nem. Ez is arról jut eszemben, hogy azt írja kérd, micsoda bosszúállók az oroszok.

Olaszországban volt egy úrnak valamely vadaskertje, sok őz, sok szarvas volt benne. Az úr megmondotta volt a cselédinek, hogy ha valamelyike egy vadat meg találna ölni a vadaskertjében, hogy annak meg nem kegyelmezne. Úgy történék egyszer, hogy egyik a cselédi közül a vadaskertben ment puskával madarakot löni. Amint egy madárhoz akart löni a földön, szerencsétlenségire egy szarvast lő meg, aki is ott egy bokorban fekütt, de nem láthatta. A szolga mihent azt észreveszi, azonnal elsökik. Az ura nem tudván okát elsökésének, csak úgy hagyja. Hanem egynehány napok múlva, a vadaskertben hogy ment volna sétálni, reá akad a döglött szarvasra. Azt is meglátja, hogy lövés vagy rajta. Arról mindjárt észreveszi, hogy a szolgálja lőtte volna meg. Ő arra ír mindenféle levelet, hogyha nem láttak-é valahol ilyen-ilyen legényt. Sok idő múlva hírré adják néki, hogy valamiképpen az ő szolgáljaféle rabbá esett, és a tengeri tolvajok Afrikában vitték. Az orosz úr jó summa pénzt ígér a papoknak, kik odajárnak rabok váltására, csak váltásák ki a szolgálját, és hogy mindent megfizet érte. A papok kiváltják, és örömmel az urának küldik. A szegény rab legény is nem tartott már semmitől; egynehány esztendő már eltölt volt. Az orosz pedig, hogy meglátja a legént, firtatni kezdi, hogy miért lőtte volna meg a szarvasát. A legény menteni kezdi magát, de az orosz azon meg nem elégedvén, egy étszaka megöleté a szegény legényt. E' valóságos orosz természet.¹⁵

Forrás: *Mémoires du Comte de Forbin* (1729-es dátummal, tényleges megjelenése 1730)

Cet assassinat, commis de sang froid, me rappelle une histoire que le Cardinal de Janson me racontâ un jour que nous allions ensemble de Paris à Beauvais, la voici comme je la tiens de lui.

Un Seigneur Romain, qui avoit un fort beau Parc où il entretenoit plusieurs Cerfs, avoit défendu à ces Domestiques d'en tuer. Un d'eux eut le malheur de contrevenir à cet ordre, et tirant à quelqu'autre pièce de Gibier quil manqua, tua par mégard un de ces Cerfs qui étoit caché dans des broussailles. Ce pauvre Garçon appréhenda la colere de son Maître et s'enfuit à Genes, où s'étant embarqué, il fut pris par les Algeriens.

Le Seigneur Italien ayant appris quelque tems après, que son Domestique étoit esclave à Alger, fut trouver le Cardinal de Janson, et le pria instamment d'écrire au consul François de racheter ce malheureux ; quoique dut coûter la rançon. Le Cardinal touché de cette generosité ne put s'empêcher de la louer ; il écrivit au Consul, qui rachetta en effet l'Esclave, et le renvoya à Rome. Le Gentil-Homme vint remercier son Eminence, remboursâ l'argent de la rançon, et quelques jours après fit assassiner ce pauvre Valet qu'il n'avoit voulu ravoir que pour se vanger de sa désobéissance, quelque involontaire qu'elle fut.¹⁶

15 ÖM I, 171–172.

16 Claude de FORBIN, *Memoires du Comte de Forbin, chef d'escadre, Chevalier de l'Ordre militaire de Saint Louis*,

[Ez a hidegvérrel elkövetett gyilkosság {egy olasz kisebb nézeteltérés miatt ölte meg fivérét} egy történetet juttatott eszembe, melyet Janson bíboros¹⁷ mesélt egyszer, amikor együtt mentünk Párizsból Beauvais-be, íme, ahogy tőle hallottam.

Egy római úr, akinek igen szép parkja volt, ahol több szarvast is tartott, megtiltotta szolgáinak, hogy egyetlen egyet is elejtsenek belőlük. Egyikük szerencsétlenségére megsértette ezt az utasítást: amikor más apróvadra lőtt, melyet elvétett, véletlenül meglőtt egy szarvast, amely a bokrokban feküdt. A szegény fiú félt gazdája haragjától, így Genovába menekült, ahol hajóra szállt, és az algériaiak fogságába esett.

Az olasz úr némi idő elteltével megtudta, hogy szolgája Algírban rabszolga, elment hát Janson bíboroshoz, és arra kérte, haladéktalanul írjon a francia konzulnak, hogy vásárolja vissza ezt a szerencsétlent, bármennyi legyen is a váltságdíj. A bíboros meghatotta ez a nagylelkűség, melyet nem győzött dicsérni, írt konzulnak, aki valóban visszavásárolta a rabszolgát, és visszaküldte Rómába. A nemes úr megköszönte ezt Őméltóságának, kifizette neki a váltságdíjat, és néhány napra rá megölette ezt a szegény inast, akit csak azért akart vizontlátani, hogy megbosszulja engedetlenségét, még ha az akaratlanul történt is.]

Claude de Forbin, Forbin-Gardanne grófja (1656–1733), királyi tengerésztiszt, több évtizedes katonai pályája során számos tengeri ütközetben és expedícióban vett részt. *Emlékiratai*, más forrásokkal összevetve, történelmi dokumentumként is használhatók. Ez a forrás igazolja, hogy a Rákóczi-emigráció a fejedelem haláláig hozzájutott francia nyelvű könyvújdonságokhoz, és köztük katonai, hadászati jellegű művek is szerepeltek.

104. levél (Rodostó, 1734. április 12.)

Azt mondd, néném, hogy a minapi levelemben fogyatkozást találtál. A' bizonyos, hogy a fogyatkozást mind meg tudod üsmérni, mind aztot megigazítani. De talám nem főbenjáró dolog, talám csak abban vétettem, hogy elfelejtettem egy i felében punctumot tenni. Éppen most jut eszemben, hogy egynehány ifjú képvisőknak ajándékot tettek fel, hogy a' nyerje el, amelyik közülök legszebb képet ír. Az egyike legszebbet írt, annak is kellett volna az ajándékot elnyerni. Aki is a Krisztus utolsó vacsoráját leírván, szerencsétlenségire meg találta igen szépen spékelní a húsvéti bárányt, mely az apostolok előtt volt, a zsidók pedig nem ették meg a szalonnát, és így másnak adták az ajándékot.¹⁸

Forrás: *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savants de l'Europe* (1730), article XI

Ayant traité de la Licence des peintres en general, et ayant examiné ce que ces nobles Arts ont de commun, aussi bien que les avantages qu'ils semblent avoir, l'un sur l'autre ;

Amsterdam, chez François Girardi, 1729, tome II, 142.

17 Toussaint de Janson-Forbin, Beauvais püspöke, majd érsek, Forbin admirális rokona. Királyi kiküldöttként mintegy tíz évet töltött Rómában, 1691 és 1700 között.

18 ÖM I, 193–194.

je vai maintenant continuer suivant mon plan et marquer quelques-unes de leurs plus hardies et plus inexcusables Libertez... Mais peut-être, Monsieur, me demanderez-vous CUI BONO ? Quels avantages la Societé retirera-t-elle de ces decouvertes ? Je reponds de très-grands et de tous côtéz, car elle serviront à corriger la hardiesse et la temerité des Peintres qui font de fausses representations de l'Histoire Sainte... [...]

Sur le Tableau de la Cene

J. C. et les Apôtres ne devoient point être représentez assis à la mode, et l'Agneau pascal ne devoit pas être lardé, comme quelques-uns l'ont représenté, vu que le lard étoit en abomination aux Juifs.¹⁹

[Miután általánosságban beszéltünk arról, hogy mit kell tudniuk a festőknek, és megvizsgáltuk, hogy-e nemes művészetekben²⁰ mi a közös, és melyiknek mi lehet az előnye a másikkal szemben, most a felvázolt sorrendben folytatom, és a festők legmerészebb és legkevésbé megbocsátható szabadságainak némelyikéről fogok szólni... De talán, Uram, azt fogja kérdezni tőlem, *cui bono*? Mi előnye származhat a társadalomnak ilyen felfedezésekből? Azt válaszolom, hogy nagyon nagy, és minden téren, mert arra szolgálnak majd, hogy kijavítsuk az olyan festők merészségét és vakmerőségét, akik tévesen ábrázolják a Szentírás történeteit... [...]

Az utolsó vacsora képén

Jézus Krisztust és az Apostolokat nem szabadna mai mintára asztal köré ülve ábrázolni, a húsvéti bárányt pedig nem szabadna szalonnával spékelve megfesteni, mint ahogy némelyek tették, lévén a zsidók számára tiltott étel volt a disznóhús.]

A *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savants de l'Europe* évente háromszor jelent meg Amszterdamban 1728 és 1753 között, francia nyelven. Könyvismertetések, összefoglalókat, kritikákat is tartalmazott. Mikes lehetséges forrása, ám nem esik benne szó festők versenyéről vagy nyereményről. A „fogyadkozás” és megbocsáthatatlan „szabadság”, vagyis a műfaj követelményei elleni vétség említése mind a forrásban, mind Mikesnél azonban valószínűsíti, hogy Mikes egyik vagy közvetett forrása lehetett.

Az eredeti angol műben, melyről a francia szöveg beszámol – Charles Lamotte, *An Essay on Poetry and Painting* (1730) – nem szerepel a festő neve, bár az igen, hogy francia festő képéről van szó. Egyébként sem valószínű, hogy Mikes az angol eredetét olvasta volna. Annyit tudunk meg, hogy a kép abban a teremben látható, amelyben a király a külföldi nagyköveteket fogadja. Festők versenyéről és díjról nem esik szó, de Charles Lamotte kiemeli, hogy nevetséges műfaji vétségről van szó.²¹

19 *An Essay on Poetry and Painting with Relation to Sacred and Profane History*, by Charles LAMOTTE, London, 1730 = *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savants de l'Europe*, Octobre, Novemb. et Decemb. 1730, tome V, Amsterdam, Chez les Wetsteins & Smith, 1730, 399–402.

20 A festészet különböző műfajai miatt szerepel többes számban az *arts* szó.

21 Charles LAMOTTE, *An Essay upon Poetry and Painting with Relation to the Sacred and Profane History* (1730), London, 1742, 13–14. A vonatkozó részt egy későbbi kiadásban tudtam megnézni, mint az eredeti, melyről a francia gyűjtemény beszámol.

190. levél (Rodostó, 1753. október 15.)

A perzsák micsoda nevetségre való dolgot tartanak ezen böjt iránt. Azt tartják, hogy Mahumet az Istennek akarván tetszeni, és hogy az övét gondviselése alá vegye, az Istenhez felment, és azt ígérte, hogy az ő vallásán lévők ötven napig fognak böjtölni. Isten ő szent Felsége elfogadta az ígéretet. Mikor pedig Mahumet leszállott volna, a harmadik égben találta a Krisztust, aki is kérdezte tőlle, hogy honnét jőne? Mahumet felelé, hogy az Istenből jőne, és hogy azt ígérte az Istennek, hogy az övéi ötven napot fognak böjtölni. A Krisztus mondá néki, hogy sokat ígért volna ötven napot. Mahumet arra felmene az Istenhez, és megjelenté, hogy sokat ígért volna, hanem hadd lenne negyven napig. Isten ő Felsége arra is reá álla. Mahumet leszállván, a Krisztus kérdé ismét tőlle, hogy mit végezett. Felelé, hogy negyven napot ígért volna. A Krisztus mondá néki: látod-é, hogy én az enyimeknek negyven napot rendeltem, és hogy micsoda rosszul viszik végben. Mahumet ismét felmene a harmadik alkura, és kéré az Istent, hogy a böjt hadd lenne csak harminc napig. Az Isten azt is jóváhagyá. A Krisztus pedig miért nem mehet feljebb a harmadik égnél, mert a köntösinek az ujjában egy gombostő találkozik, a mennyekbe pedig semmi földi dolog nem mehet. Én is elvégezem a leveletem ezen a nem okos tartáson.²²

Forrás : *Voyages de Monsieur le Chevalier de Chardin en Perse et aux autres lieux de l'Orient* (első kötete 1686, teljes kiadás 1711)

Ils content que *Mahammed* étant prêt de commencer sa Mission, fut élevé au Paradis sur un Animal ailé, ressemblant, aux ailes près, à un Centaure : Dieu lui mit en main la *Loi Mahometane*, et lui en recommanda la promulgation : le Prophete lui promit de la faire recevoir, et garder de tout son pouvoir ; comme il descendoit du Paradis, il s'arrêta au quatrième ciel à parler à Jésus, et lui fit le recit de ce qui s'étoit passé entre Dieu et lui, lui disant entre les autres particularitez, qu'il s'étoit engagé à faire *jeûner* les hommes dix mois de l'année. Jesus lui repondit qu'il n'en viendroit jamais à bout, et lui conseilla de retourner vers Dieu, pour lui demander de la diminution à ce *Jeûne* si long, et presque perpetuel : Mahammad le crut, il remonta au Paradis, et obtint deux mois de diminution : il fit savoir ce succès à Jesus, qui lui conseilla d'en aller demander bien davantage, ce que Mahammad fit, et obtint encore deux mois de rabais, et enfin à plusieurs reprises toutes faites sur les Conseils de Jesus-Christ, il fit relâcher le *Jeûne* à un mois. Le conte assure que Jesus pressa *Mahammed* de retourner vers Dieu afin qu'il lui plût de le réduire à une semaine, ou de ne le faire que de neuf heures par jour : il lui représenta que la fragilité humaine étoit inconcevable, que lui-même quoi qu'il eût donné une Loi si douce, et si facile, avoit vû les hommes se rebeller contre ses Statuts, particulièrement dans ce point du *Jeûne*, que pas un Chrétien ne vouloit garder jusqu'au coucher du Soleil ; *Mahammed* lui repondit qu'il n'osoit plus aller importuner la Miséricorde de Dieu, et que si son *Carême* étoit difficile à garder, ce seroit aussi le seul *jeûne* qu'il ordonneroit.²³

22 ÖM I, 283.

23 Jean CHARDIN, *Voyages de Monsieur le Chevalier de Chardin en Perse et aux autres lieux de l'Orient*, Amsterdam, chez Jean Louis de Lorme, 1711, tome VII, chapitre VII, *Contenant la Description de la Religion des Persans, Du Septième Article du Symbole des Persans, Du Jeune*, 347–348.

[Azt mesélik, hogy amikor Mohamed készen állt arra, hogy küldetését megkezdje, egy szárnyas állaton a Mennybe emelkedett, amely – szárnyait kivéve – egy kentaurra hasonlított. Isten kezébe adta a mohamedánok Törvényét, és azt tanácsolta neki, hogy hirdesse ki; a próféta megígérte, hogy elfogadtatja a törvényt, és megőrzi annak minden hatalmát. Amint alászállt a Mennyből, megállt a negyedik égben, hogy Jézussal beszéljen, és elmesélte neki, mi történt Isten és közöttük, s elmondta neki a többi különös dolog mellett, hogy szavát adta arra, hogy az embereknek évi tíz hónap böjtölést ír elő. Jézus azt válaszolta neki, hogy ezt soha nem fogja elérni, és azt tanácsolta, térjen vissza Istenhez, kérje meg, hogy csökkentse ezt a hosszú és majdnem folytonos böjtöt. Mohamed hitt neki, visszaszállt a Mennybe, és elért két hónap engedményt; elmesélte ezt a sikert Jézusnak, aki azt mondta neki, hogy kérjen további engedményt, amit Mohamed meg is tett, és elérte, hogy még vegyenek le ebből két hónapot, és végül, miután több alkalommal visszatért, mindannyiszor Jézus Krisztus tanácsára, lealkudta a böjtöt egy hónapra. A mese szerint Jézus sürgette Mohamedet, hogy újra térjen vissza Istenhez, azért, hogy csak egyetlen hetet kelljen böjtölni vagy csupán kilenc órát egy nap: felhívta figyelmét arra, hogy az emberek gyengeségét fel sem foghatjuk, hogy ő maga, aki oly enyhe törvényt írt elő, és oly könnyen betarthatót, azt látta, hogy az emberek láznak rendeletei ellen, és főképp a böjtölés kérdésében, melyet egyetlen keresztény sem tartana be naplementéig, ám Mohamed azt válaszolta neki, hogy többet nem merné Isten könyörületességét kísértetni, és ha az ő Nagyböjtjét nehéz betartani, akkor nem is fog másik böjtöt elrendelni.]

Jean Chardin (1643–1713) útleírása sokáig nagy népszerűségnek örvendett. A 18. század második felében azonban már kevésbé fogadták el referenciaként, a vele szembeni fenntartások egyik oka éppen az volt, hogy ékszerkereskedőként utazott. Jean-Baptiste Tavernier (1605–1689) mellett a mesés Keletet lefestő, de leírásaiban, adataiban nem megbízható kereskedő-utazók sorába került. Olvasói közé tartozott azonban Montesquieu is, aki nem keveset merít útleírásából a *Perzsa levelekben*.

Mikes eltér a forrástól a böjt idejének hosszúságát illetően, a történet humoros előadása azonban arra utal, hogy Chardin-tól merítette, esetleg közvetítő forráson keresztül. Mindkét változatban a böjtről való alkudozásra kerül a hangsúly, illetve arra, hogy Mohamed Jézus tanácsára változtat tervein. A történet, amelyről Chardin azt állítja, hogy a perzsa „doktorok” és „prédikátorok” mesélik, a forrásban más célt szolgál: azt támasztaná alá, hogy Mohamed eredeti tanításai – például harminc imát kell naponta elmondani, az év nagy részében böjtölni kell – a legtöbb ember számára nem lettek volna betarthatók, ezért kellett enyhíteni rajtuk magának a prófétának.

Ideiglenes konklúzió

A hét új forrás azonosítása és ismertetése reményeim szerint újra felhívja a figyelmet Mikes egyéni, sőt eredeti alkotásmódjára. A hangsúly ugyanis aligha arra a tényre kerül, hogy e történeteket merítette valahonnan – hiszen száműzetésben eltöltött, elszigetelt élete során a tapasztalatot és élményt szükségszerűen az olvasmányok jelentették –, hanem arra, ahogyan felhasználja e betéttörténeteket. A kitalált (vagy napjainkig nem azonosított) levelezőtársnőnek nem csupán beszámol az érdekességekről, hanem gyakran valamilyen ironikus megvilágításba helyezi az elbeszélte különös esetet. A sors furcsa, váratlan fordulatait, a szereplők meghökkenítő viselkedését, az érzelmek, indulatok emberi sorsokat formáló szerepét nézve a történeteket bevezető és követő rövid kommentárokból mindig ott rezeg valamiféle jóindulatú csúfondórosság: lám, mik történtek-történnek a világban, az emberek között. Ez a jelenség nem csupán az újonnan felfedezett források esetén figyelhető meg: Mikes a legtöbb esetben így lehel életet *Leveleskönyvébe*, hiszen kezdeti reménykedését az egyhangú napok, a hazatérés reménytelensége gyorsan kioltaná. Az ironikus – olykor önironikus – szemlélődés újfajta irodalmiságot kölcsönöz az átvételeknek, és új köntösbe öltöztetve emeli át a francia irodalomból merített vendégszövegeket saját (akár mai) olvasója számára.